

Twentse Taalbank

't Inschrien

2021 / 1

Kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente

Colofon

't Inschrien is het kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente.

Doelstelling

Het bevorderen van kennis en inzicht omtrent de culturen van stad en land in Twente, in het bijzonder voor wat betreft archeologie, geschiedenis, natuur en landschap en het streven tot het behoud van de bestaande culturen of overblijfselen ervan.

Redactie

Jan Hinke, Theo Leoné (hoofdredacteur) en Harry Mulder.

Aan dit nummer werkten mee:

Geert Bekkering, Kees Bronsveld, Hein van Gils, Jan Hinke, Theo Leoné, Marcel Mentink, Eric Ooink en Evert Ulrich

Redactieadres

OKThuis
Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
redactie@oudheidkamertwente.nl

Bestuur

Patrick Welman, voorzitter
Willem Wondergem, vicevoorzitter en penningmeester
Evert Ulrich, secretaris
Adrie Strikker-Hemmink, lid
Jan Morsink, lid
Hems Oude Munnink, lid

Secretariaat

secretariaat@oudheidkamertwente.nl
Rabo rek.nr. NL41 RABO 0129 5763 79

OKThuis

Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
Telefoon: 053-4787447
www.oudheidkamertwente.nl

Het abonnement is bij lidmaatschap van de vereniging ingesloten. Lidmaatschap van de vereniging kost per lid EUR 30,00, met partner EUR 35,00, jeugdleden tot 21 jaar EUR 15,00. Losse nummers zijn voor EUR 5,00 verkrijgbaar bij het secretariaat.

Nieuwe kopij moet uiterlijk 12 apr 2021 bij de redactie zijn. Richtlijnen voor publicatie zijn te vinden op de website.

Publicatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is toegestaan mits de bron wordt vermeld.

Donatie, schenkingen en sponsoring:
schenkingen@oudheidkamertwente.nl

Een inschrien is een klein verborgen vakje in een tuugkist waarin men kostbare voorwerpen bewaarde.

Druk: Drukkerij Veltmann B.V., Enschede

ISSN 1875-2659

Inhoud

Laser ziet wat jij niet ziet in de Vasser Mark en Es 3
Hein van Gils en Kees Bronsveld

Grenswacht verrast op Oostendorper Watermolen 7
Eric Ooink

Prof. dr. G.J.M. (Gerard) Bartelink:. 9
Twentenaar en latinist
Geert Bekkering en Jan Hinke

Scherven brengen geluk 15
Evert Ulrich

'Moge de ziel gebonden blijven
in de bundel van het leven' 19
Joodse begraafplaatsen in Twente
Geert Bekkering

Juulkes heeft oog voor nood, erfgoed en cultuur 24
Theo Leoné

Nieuw in de boekenkast 26
Marcel Mentink

Bijschrift afbeelding voorpagina:

Op joodse begraafplaatsen in Twente staan vaak dikke bomen dicht bij de graven. Zoals hier in Diepenheim. Soms zijn de bomen honderden jaren oud en vast door de joden zelf geplant.

Laser ziet wat jij niet ziet in de Vasser Mark en Es

Hein van Gils en Kees Bronsveld

De Vasser Mark ligt op de westflank van de stuwwal van Ootmarsum en Tubbergen. De markergonden zijn beakkerd en beweid door moderne, middeleeuwse, metaaltijd- en steentijdboeren. Een agrarische geschiedenis van vijf millennia. Ook vandaag is die geschiedenis nog goed herkenbaar op de grond in het bijzonder aan de middeleeuwse Es (open strip-field) en de bronstijd grafheuvels (tumuli). De historische landschappen blijken nog beter zichtbaar vanuit de lucht, zowel in detail als in hun ruimtelijke samenhang. Vooral door de combinatie van de laser-beelden, het oerkadaster, de historische topografische kaarten en het boerderijboek, zoals beschikbaar gemaakt door de Oudheidkamer Twente op de HisGIS website (<https://maps.hisgis.nl/horigheid/>). Deze laser-beelden (“AHN”) zijn een weergave tot op de centimeter van de hoogteverschillen van het grondoppervlak. Bomen en infrastructuur zijn uit deze beelden gefilterd. Abrupte lokale hoogteverschillen worden zichtbaar gemaakt door een schaduw-effect dat wordt gesimuleerd met een virtuele lichtbron in het noordwesten.

In dit artikel zijn Duitse en/of Engelse synoniemen toegevoegd als deze tot verheldering of interessante analogieën leiden. Een verantwoording van de synoniemen is te vinden in de literatuur (1, 2 en 3). De buitenlandse synoniemen dienen ook als herinnering dat de beschreven en geanalyseerde grondsporen niet beperkt zijn tot Twente of Nederland, maar in al onze buurlanden voorkomen.

Grondgebruik begin 1800

De lezer wordt uitgenodigd om mee te kijken met de navolgende observaties op de HisGIS website. In de Vasser Mark zien we rond 1800 vier soorten grondgebruik (Figuur 1). Akkerbouw wordt bedreven op de Vasser Es (0.6 km²), op de aaneensluitende huis- of eskampen (0.2 km²) ten zuiden van de Boakenkampsweg en in de verspreide eskampen in de Zuidelijke Vasser Heide. Een eskamp wordt in Twente vaak eenmanses genoemd. Verder ligt er een centrale band van

grasland percelen (maten; hooi- en weiland) langs de Onderbeek. De kleinste grondgebruikscomponent zijn de percelen met “opgaande bomen”/”hout” (eik; beuk) en hakhout bij de middeleeuwse erven. Rondom ligt de perifere heide die onder andere wordt gebruikt als schaapsweide en als leverancier van plaggen en brandhout. Op de topografische kaart uit 1850 blijkt dat de Es-percelen collectief en eskampen en maten individueel door houtwallen omringd zijn. Ook geeft deze kaart aan dat er struiken en bomen op de heide en in de maten groeien. Die landschappen zullen er dus toen uit gezien hebben als een open savanna met gras of dwergstruik ondergroei. Anders dan het grasgroene biljart laken van het heden of “De grote stille heide” van rondom 1900. Op de topografische kaart van 1850 zijn drie woonsteden weergegeven. De twee (na-) buurschappen (neighbourhoods; Bauerschaften), Vasse en Bekke Zijde (Bekke=beek) en de wat afzijds gelegen Scholtenhoeve (Schultenhof). Die afgelegenheid van hoofdhoeven (Schulte; Boer-richter) is ook in Westfalen opgevallen (2). De twee buurschappen zijn elk geassocieerd met een droogdal. Tussen beide dalen ligt de Vasser Es. Het centrale deel op een grondmorene glooiing en het noordelijke deel bij de buurschap Vasse op een gordeldekzandrug. De eskamp (Eskkamp) zwerm ten zuiden van de Boakenkampsweg ligt eveneens

Figuur 1: Vasser Mark en aangrenzende Marken (rode grenzen en letters) begin 1800. Buurschappen (hoofdletters), Es en Eskampen (wit), Maten (licht groen), houtopstanden & hakhout (donker groen) en heide (paars). Bronmateriaal: <https://maps.hisgis.nl/horigheid/>

op een gordeldekzandrug. De droge Zuidelijke Vasser Heide ligt hoger op de stuwwal en de natte Vasser Heide op de grondmorene vlakke aan de voet van de stuwwal. In 1920, een hele eeuw na het eerste kadaster en een halve eeuw na de verdeling en verkaveling van de gemeenschappelijke markegronden (commons) in 1872, blijkt er weinig veranderd in het landschapsbeeld. Alleen enkele heidekavels zijn voor 1920 met bomen beplant. Na inzoemen komen de middeleeuwse erven beter in beeld. Zeven in de buurschap Bekke Zijde ten zuiden van de Es en vier erven in de buurschap Vasse ten noorden van de Es (Figuur 1).

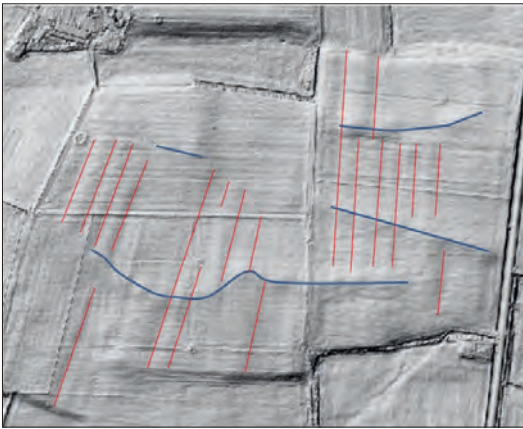
De Erven

De erven in de buurschap Bekke Zijde liggen in een open rij (Reihensiedlung) langs de Onderbeek, zoals vaak voorkomt langs beken en de Dinkel (2). De buurschap Vasse echter is een losse opeenhoping van erven (Haufensiedlung). Alle elf buurschap erven dragen in 1832 namen met het achtervoegsel -ink. Eerder, in 1475 en 1601, is voor deze erven vaak het achtervoegsel -ing en daarna -man in gebruik geweest. Het achtervoegsel -ing en -man zijn ook nu nog in Westfalen de gangbare varianten. Deze -ing/-ink-erfnamen suggereren een vroeg middeleeuwse bewoning. Inderdaad was erve Masselink in Bekke Zijde al voor het jaar 1000 bekend uit de administratie van de Werdense abdij. De overige erven in de buurschappen duiken merendeels pas op gedurende de late middeleeuwen in de geschreven geschiedenis. Veraf van de Es liggen enkele solitaire erven, namelijk Mast, Hofstede en Haamberg. Mast was in 1601 nog een keuterboerderij (kate; Kötter) en geassocieerd met de gelijknamige watermolen in bezit van het Huis Ootmarsum. De naam Hofstede, de afgelegen ligging van dit erf en de relatief grote oppervlakte “opgaande bomen” bij het erf suggereren een lokale rol in het middeleeuwse hofstelsel. Die rol is mogelijkwijze beëindigd tijdens de landhervorming rondom 1600 in de opstandige Zeven Verenigde Provinciën. De eerst bekende eigenaar was namelijk Van Hövel/Hovell (1601-1617), een telg van een riddermatige familie. Ook de verwijzing naar Ootmarsum in het oerkadaaster en de volgende eigenaar “Armen Oldenzaal” wijzen in dezelfde richting. De solitaire Haamberg hoeve was onderdeel van een erf in de buurschap Bekke Zijde. Geen van de solitaire erven

draagt een -ing naam. Zijn die erven misschien jonger? De oude erven bezitten, op een enkele na, kadastrale strip percelen op de Es ten tijde van het oerkadaaster. De uitzondering is erve Leusink met alleen eskampen. Niet toevallig ligt dit erf aan de rand van de buurtschap (2). Opmerkelijk is de registratie van dertien “brinkzitters” als vrije dan wel pachtende keuterboeren (peasants/cottagers; Kötter) in 1601/2; praktisch evenveel als het aantal gewaarde middeleeuwse erven. Daarmee verdubbelt de bevolkingsdichtheid zoals berekend op basis van alleen de gewaarde erven (2). Ook blijken enige keuterboeren een strip perceel op de Es te bezitten in 1827. Opklimmen binnen de boerenstand was blijkbaar mogelijk. De buurschap Bekke Zijde vertoont een ander patroon in grondgebruik dan buurschappen langs de Dinkel in Twente en Westfalen (2). De erven met hun eikenopstanden liggen in Bekke Zijde niet direct aan de Es of eskampen maar worden gezamenlijk omringd door maten die individueel waren afgegrensd door houtwallen. Er liggen geen bouwland huiskampen met esdek aangrenzend aan de erven, zoals langs de Dinkel (2), maar die liggen gegroepeerd ten zuidoosten van de maten. De verklaring ligt in het landschapspatroon. De erven waren aangewezen op de Onderbeek voor hun gebruikswater. De drassige keileemgronden langs de beek bleken vooral geschikt als grasland. Op de schaal van de buurtschap herkennen we hier een variant van de klassieke theorie van Von Thünen, hooiland en weide voor melkvee en eikenbos voor bouw -en brandhout plus mast voor varkens dicht bij het erf en verder weg de graanakkers.

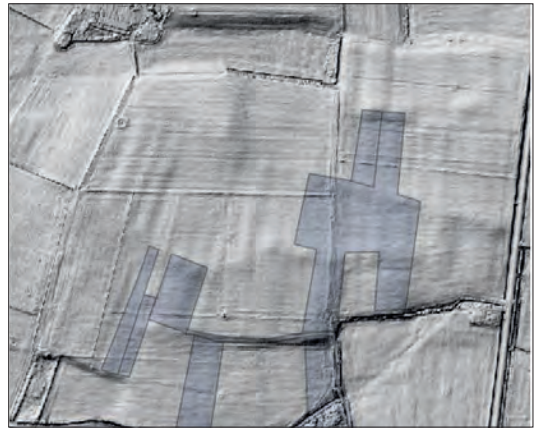
Akkerbedden en wendplaatsen

Ingezoemd op het laser-beeld, kan men goed zien dat de Es hoger ligt dan de directe omgeving. Aanvankelijke vaak al hoger en droger door natuurlijke omstandigheden, zoals lage dekzandruggen of grondmorene glooiingen, en vervolgens eeuwenlang verder opgehoogd door de boeren. De omvang van de Es is op dit beeld veel preciezer afgrensbaar als weergegeven op de bestaande bodem- en topografische kaarten. Binnen de Es zien we twee verrassende patronen (Figuur 2a), namelijk bolle akkerbedden (Wölbacker; ridge-and-furrow) en wendplaatsen van de ploeg (Ackerberge/Wendestreifen; plough headlands). De Duitse en Engelse termen samen

Figuur 2a. Laser-beeld van het centrale deel van de Vasser Es. Noord-Zuid georiënteerde akkerbed relicten (ca. 25-40 breed; tot ca. 200 m lang) met door ons gemarkeerde, identificeerbare ploegvoren (rode lijn). Dwars op de akkerbedden liggen vier relict rijen van ploeg wendplaatsen (blauwe lijn) daar waar in 1832 een perceel grens lag. Rechts in beeld loopt de Beekzijdeweg tussen de buurtschappen Beek Zijde en Vasse. Bronmateriaal cartografie: <https://maps.hisgis.nl/horigheid/>

geven een goed beeld van deze patronen. De bedden zijn aangelegd door een doelgerichte manier van ploegen om de drainage te optimaliseren (2). De wendplaatsen zijn een noodzakelijk kwaad. De akkerbedden (ca. 25-40 m breed; tot ca. 200 m lang) lopen min of meer noord-zuid, terwijl de wendplaats-stroken daar min of meer dwars op staan, daar waar in 1832 perceelgrenzen van korte strips liggen. Op de grond zijn de sporen van akkerbedden en wendplaatsen onzichtbaar voor het blote oog. Interessanter wijze is 200 m de klassieke lengte van strip percelen zoals tot uitdrukking komt in de Engelse naam ervan (furlong= 201 m=220 yard; 2). Bij verder inzoemen op de centrale Es (Figuur 2b) vallen kadastrale strip percelen (uit 1832) precies over de akkerbedden heen. De kadastrale strips zijn doorgaans 1-2 akkerbedden breed, maar variëren van een half bed tot 5 bedden. Verder is te zien dat een aantal akkerbedden bestaat uit 2-3 kortere kadastrale strip percelen gescheiden door wendplaatsen (Figuur 2b). Op het noordelijke es-deel onder de buurschap Vasse zijn de akkerbedden soms langer (c. 250-330 m). Ook hier kadastrale strip percelen van meerdere akkerbedden breed en korter dan de akkerbedden. Al met al lijkt het erop dat de verkaveling van de Es al voor 1827 dynamisch was

Figuur 2b. Akkerbedden en wendplaatsen zoals te zien op het laser-beeld (Figuur 2a) met daar over heen de percelen van erve Teusink in het oerkadaster (ca. 1800). Bronmateriaal: <https://maps.hisgis.nl/horigheid/>

om bredere en daardoor, bij gelijkblijvend grondbezit op de Es, kortere percelen te verkrijgen. Daar zal een verandering in de ploegtechniek aan ten grondslag liggen.

Akkerbedden met wendplaatsen blijken niet beperkt tot de Es. Ook in sommige eskampen en zelfs maten zijn akkerbedden met wendplaatsen van de ploeg te herkennen. Wel vager en minder algemeen. Met ander woorden, de sporen van de bedden zijn beter geconserveerd op de Es door hun associatie met eigendomsgrenzen. Zulke strip perceelgrenzen op de Es zijn vaak tot in de vorige eeuw, of lokaal tot vandaag, blijven bestaan (2). Deze relicten van akkerbedden laten onder meer vermoeden dat er rotatie tussen akker en grasland (Wechselland) en/of verandering in grondgebruik voorkwam.

De oudste grondsporen

De Zuidoostelijke Vasser Heide is rijk aan landschappelijke micro-topografie zichtbaar op het laser-beeld (Figuur 3), maar nauwelijks vanaf de grond. Het spannendste zijn de raatakkers uit de ijzertijd met daar bovenop twee grote eenmansessen, beide in het bezit van dezelfde hoeve. Klaarblijkelijk was voor deze eskampen geen natuurlijk hoogteverschil nodig, maar is de verhoging van het perceel uitsluitend het gevolg van grondverbetering met plaggen en andere materialen. Een verdere uitbreiding van deze eskampen tot aaneensluitende esdekken zouden hier de waarneming van raatakker relicten ver-

hinderd hebben. Ongetwijfeld is dat op andere plaatsen gebeurd en liggen er mogelijk raatakkers onder esdekken. Even ten noorden van de raatakkers liggen nog twee eskampen, gescheiden van elkaar door een rij grafheuvels die kennelijk bewust uitgespaard is. Een van deze eskampen is van een nabuur uit de Bekke Zijde, de ander is eigendom van de korenmolenaar (Mast). In de uiterste zuidoosthoek van de Mark ligt een zwerm grafheuvels deels lineair doorlopend in het Haarlische Veld. Een van deze grafheuvels markeert het driemarken punt van de Vasser, Nutter en Reutum & Haarlo Marken. Blijkbaar gebruikten mensen door de millennia heen grafmonumenten als territoriaal baken.

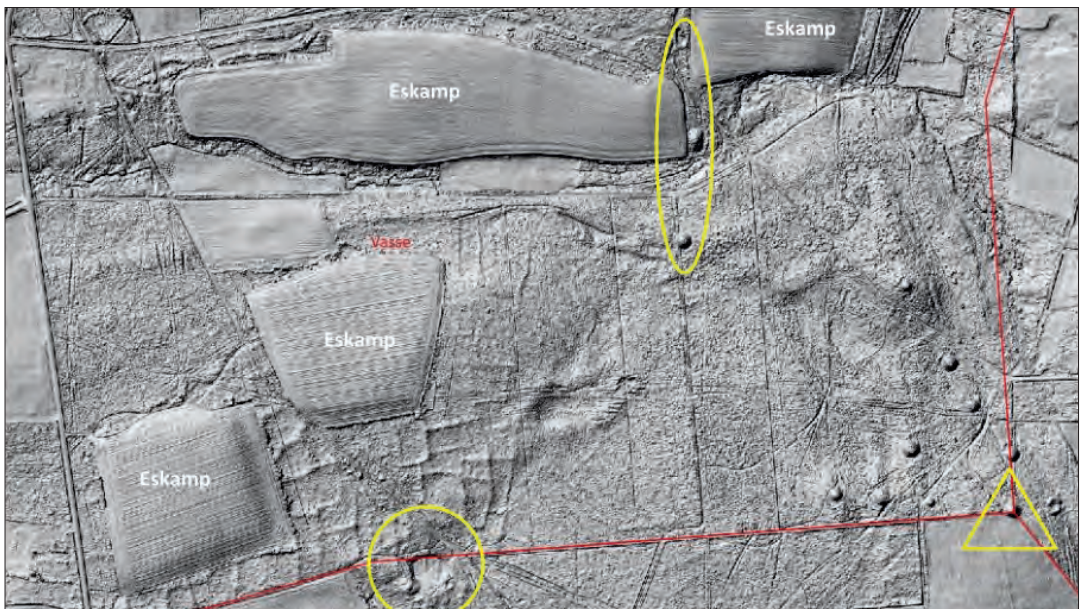
Als kers op de taart, ligt er een rond vennetje binnen de raatakkers (Figuur 3). Langs het ven loopt zowel een weg opgetekend in het oerkadaster, als ook een bundel karrensporen, zichtbaar gemaakt op het laser-beeld. We vermoeden dat het ven een pingoruïne is, uit de laatste IJstijd. Al gevormd voordat jager-verzamelaars en boeren het gebied bereikten. Gezien de ligging is het goed voorstelbaar, dat dit ronde vennetje een millennia-oud tref- en oriëntatie punt voor mens en dier was.

Tot slot

Onze analyse demonstreert dat de huidige laser-beelden zowel in akkers, heiden als bossen vele sporen uit de landschapsgeschiedenis zichtbaar kunnen maken. Nog scherpere beelden zijn software technisch mogelijk en kunnen het onderscheidend vermogen verder vergroten. Over de datering van de akkerbedden is een artikel in voorbereiding. Ten slotte concluderen we dat de combinatie en compatibiliteit van de thematische lagen in de HisGIS van Twente een grote toegevoegde waarde hebben voor het begrijpen van de geschiedenis van het landschap.

Referenties en verder lezen

1. Gils, H.A.M.J. van, Siegl, G. and Bennett, R.M., 2014. *Living commons in West-Tyrol, Austria; lessons for land policy and administration*. *Land Use Policy* 38:16-25.
2. Gils, H. van & Mölder, A., 2019a/b. *An open strip-field system at its tipping point in the German-Dutch river Dinkel catchment*. *Landscape History* 40/1: 71-92; 40/2: 57-75.
3. Hall, D., 2018. *The open fields of England*. Oxford University Press.

Figuur 3. De Zuidelijke Vasser Heide op het laser-beeld. Twee eskampen, ook bekend als eenmansessen, bovenop IJzertijd raatakkers. In de raatakkers ligt een rond ven, mogelijk een pingo ruïne (gele cirkel). Rechts drie grafheuvels op een rij (geel ovaal) uitgespaard tussen twee eskampen. Rechts onder een zwerm grafheuvels; een ervan diende millennia later als baken van de mark grens (rode lijnen). Bronmateriaal cartografie: <https://maps.hisgis.nl/horigheid/>

Grenswacht verrast op Oostendorper Watermolen

Eric Ooink

.....

Valt onverwacht een Ansichtkaart uit de Franse stad Nancy in de bus. Ik zie een tot nu toe onbekende foto van de Oostendorper Watermolen. Bijzonder is dat er (vijf) personen voor dit mooie plaatje hebben geposeerd. De kaart is een uitgave van Van den Broek & Adolfs, Haaksbergen. Het is een zogenaamde ongelopen kaart. Deze is dus niet beschreven en er mist een postzegel met stempel. Dit maakt de datering van de kaart er niet gemakkelijker op. Dit keer zijn het de personen die ons een aanwijzing geven.

Grenswacht

Bij het vergroten van de foto herkende ik tot mijn verbazing twee grenswachtsoldaten, compleet met geweer. De foto moet genomen zijn in de Eerste Wereldoorlog, tussen 1914 en 1918.

Op 31 juli 1914 werd door de Nederlandse regering de algehele mobilisatie afgekondigd. In augustus 1914 waren 200.000 militairen in actieve dienst. In de grensprovincies werd op 26 september de staat van beleg afgekondigd, wat voor Haaksbergen betekende dat het onder militair gezag kwam. De grenzen moesten extra goed worden bewaakt en daarom werden hier militairen, zogenaamde grenstroepen, gelegerd.

De grenstroepen die te Haaksbergen gelegerd waren, wierpen stellingen op bij de grensovergangen. Verder werd ter hoogte van de Ambachtstraat een wegversperring over de Eibergsestraat aangelegd. Deze defensieve maatregelen waren vaak meer als tijdverdrijf dan uit militaire noodzaak aangelegd. De grenswacht beperkte zich verder tot patrouilleren langs de grens. De soldaten waren gelegerd in de raadszaal en enkele andere ruimten van het toenmalige gemeentehuis (uit 1881) aan de Markt.

Brug

Een andere aanwijzing geeft de brugleuning. Deze ontbreekt! Op de bekende foto van de

Soldatenbezoek Oostendorper watermolen.

In 1914 had op de foto van B.J. Hoetink de brug van de Oostendorper molen nog een leuning.

molen van B.J. Hoetink uit 1914, die is opgenomen in de 'Gids voor Twente' van H.W. Heuvel, is de leuning nog aanwezig. Uit een krantenbericht van 28 augustus 1914 blijkt dat de brug hersteld moet worden. De Haaksbergse politiek had kort hiervoor beslist dat de kosten 'van herstelling der brug bij de watermolen' voor hoogstens twee derde uit de gemeentekas betaald zouden worden. Hoewel de brug in een openbare weg lag, was deze eigendom van de molenaar, de heer Greve. Uit de notulen van de volgende raadsvergadering op 31 augustus 1914 blijkt dat Greve 'zich niet geheel vereenigen kon met het vorige besluit'. De totale kosten voor het herstel van de brug waren door de timmerman Overbeek (de Hinne) geraamd op ruim 100 gulden. Een jaar later bevat het plaatselijk nieuws weer een 'hoogtepunt' over de brug bij de watermolen. "Beraadslaagd wordt andermaal over het herstellen der brug bij den watermolen welke brug ligt in den openbare weg, doch waarvan volgens den ligger het onderhoud bij derden berust....". Eind juni 1916 blijkt de brug nog niet gerepareerd te zijn. De Tubantia publiceerde het volgende bericht: "wethouder den heer Ten Broeke [Schaansen Jan] zegt dat de reparatie van

de brug nabij den watermolen tot nu toe niet kon plaatsvinden, wijl degene, die het hout moest zagen, daarmede niet gereed was....." Kort hierop werd de brugleuning hersteld, grotendeels op kosten van de gemeenschap.

Greve

Met deze feiten op een rij kan aangenomen worden dat de foto zo rond 1916 is genomen. De drie linker personen op de foto zouden heel goed leden van de familie Greve kunnen zijn. Het lijken drie generaties. Waarschijnlijk zijn het opa Willem Philip Carel Greve (1837-1921), zijn zoon Jan Willem (1883-1964) en een kleindochter, mogelijk Jo Greve (1914-1999). Vader en zoon Willem en Jan Greve waren molenaars op de Oostendorper Watermolen, die naar de familie Greve ook wel Grevenmolen werd genoemd. De familie Greve was tot kort na de Tweede Wereldoorlog eigenaar van de molen.

Met dank aan Fons Leferink bij het sprokkelen naar informatie over de brug.

Prof. dr. G.J.M. (Gerard) Bartelink: Twentenaar en latinist

Geert Bekkering en Jan Hinke

Tussen 1952 en 1967 was dr. G.J.M. Bartelink een zeer productief schrijver over Twentse heemkundige onderwerpen. In 1967 werd hij benoemd aan de Universiteit van Nijmegen en verdween hij vrij abrupt van het Twentse toneel. Dat maakt hem een dankbaar voorwerp van “What if”-bespiegelingen. Wat zou hij Twente niet allemaal hebben kunnen bieden, als hij hier was blijven wonen? We vroegen het de inmiddels 96-jarige emeritus hoogleraar, die zich ook tijdens zijn Nijmeegse jaren altijd nauw met Twente verbonden heeft gevoeld. O.a. vanwege de coronaberperkingen correspondeerden wij met hem d.m.v. de klassieke briefwisseling.

Enschedese jeugd

Gerard werd in 1924 in Rijssen geboren, waar zijn vader onderwijzer was. In 1925 verhuisde het gezin naar Saasveld. Vader was daar tot hoofd van de school benoemd. Toen pastoor

Mariaschool Mekkelholtsweg in Enschede.

Hartman van de nieuwe Maria-parochie in Enschede hem benaderde, werd in 1929 een definitieve standplaats gevonden als hoofd van de nieuwe Mariaschool 1 aan de Mekkelholtsweg. Datzelfde jaar kreeg Gerard een broertje, Bernard Bartelink, de latere musicus en organist. Gerard zelf was ook een verdienstelijk musicus, maar koos toch een ander beroep. Als kinderen van het ‘hoofd der school’ hadden ze een voorbeeldfunctie en moesten zij zich goed gedragen. Ze vonden dat ook wel vanzelfsprekend, al was het soms ook lastig. Gerard zou – met korte onderbrekingen - 30 jaar in de textielstad blijven wonen.

Zijn vader die Twente goed kende, nam hem als kleuter soms achter op de fiets mee naar mooie plekken in de omgeving. Hij wist veel van vogels en planten en wees de leergierige jongen op wat

hij de moeite waard vond. Daarmee werd de kiem gelegd voor Gerard's brede belangstelling.

Vertrouwd met Oldenzaal

In het Twentse deel van zijn leven neemt het Twents Carmellyceum in Oldenzaal een centrale plaats in. Op die school liggen vele van zijn voetstappen, eerst als leerling (1936-1942), later als docent (1947-1966). Midden in de oorlog deed hij er eindexamen. In zijn laatste schooljaar werden de lessen gegeven in allerlei provisorisch ingerichte lokaliteiten, verspreid over Oldenzaal. Na het eindexamen volgde een eindeloos lijkende onderduikperiode van bijna drie jaar. Gerard wilde eigenlijk Frans studeren, maar rector Ribbert raadde hem aan: “Als je alle lessen aan één school wilt hebben, kun je beter klassieken studeren.”

Na de bevrijding studeerde hij Grieks en Latijn aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Het werd een snelle inhaalrace, omdat hij in de onderduiktijd al veel gedaan had. Daardoor slaagde hij er in al in 1947 af te studeren. Hij was toen 23 jaar. In datzelfde jaar werd hij tot leraar Grieks en Latijn aan het Carmellyceum benoemd. In weekends en vakanties schreef de jeugdige leraar aan zijn proefschrift. Nog net voor zijn 28e verjaardag promoveerde hij cum laude op een studie over de groepstaal van de vroege christenen: *Lexicologisch-semantische studie over de taal van de Apostolische Vaders. Bijdrage tot de studie van de groepstaal der Griekse christenen* (1952).

In 1959 trouwde hij met Els Thissen, tot op de dag van vandaag zijn steun en toeverlaat. Zij vestigden zich in Oldenzaal, waar hun dochter Marie-Louise werd geboren.

Denekamper kerkklokken

Tot zijn promotie had hij zich nog niet zo zeer met de regionale geschiedenis bezig gehouden. Hij herinnert zich nog goed hoe een ontmoeting in het begin van zijn leraarschap hem in die richting gestimuleerd heeft. Onverwacht stond de Twentse streekhistoricus Willem Dingeldein voor de deur. Deze was bezig met een studie over de kerkklokken van Denekamp en kwam met een vraag over een van de Latijnse opschriften. Voor Bartelink was dat bezoek een eye opener. Tijdens zijn studie was dat soort opschriften nooit ter sprake gekomen. Het leerde hem dat er zelfs naast de deur Latijn te vinden was en dat het zinvol kon zijn dat nader te bestuderen: teksten op oude klokken, maar ook op gebouwen en grafstenen uit vroeger tijd. Het onderwerp bleef hem interesseren en leidde ook later nog tot enkele publicaties:

Opmerkingen over enkele Latijnse opschriften op oude kerkklokken in Overijssel, in: VMORG 90e stuk (1975), p. 85-92 en Latijnse opschriften van kerkklokken uit de 14de en de eerste helft van de 15de eeuw in Drenthe en Overijssel. 16 p., Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam-de Bruyn, Oldenzaal, [1992].

Algemene Vereniging Twente

Toen Nederland zich na de oorlog moest hervinden, begon een periode waarin de oude verzuiling terugkeerde, maar waar ook plaats was voor nieuwe initiatieven. Op verschillende plekken in Nederland, ook in Twente, groeide het regionalisme, aandacht voor de eigen streek en haar belangen. Dat bestreek het hele scala van het karakteristiek eigene, en het combineerde het oude met het nieuwe.

Een groep die tot een drijvende kracht uitgroeide, was de in 1948 opgerichte *Algemene Vereniging Twente* (AVT). Onder voorzitterschap van burgemeester Kolenbrander van Tubbergen waren bijna alle bekende namen uit de regionale wereld wel via een van de vele werkgroepen bij het initiatief betrokken. Toen de AVT een vaste vorm begon aan te nemen, werd ook Gerard Bartelink benaderd,

als een van de weinige katholieken met een universitaire opleiding. Zo kon het gebeuren dat de jonge leraar klassieke talen in 1950 toetrad tot de radiocommissie, die tot taak had een

Het Twents Carmelleyceum.

streekomroep voor te bereiden. In 1952 kwam hij zelfs in het algemeen bestuur van de ATV terecht. Er werd over het Twente van vroeger gesproken, maar ook over de actuele belangen van een streek die zich in verschillende opzichten achtergesteld voelde. Hoog op de agenda stonden een eigen radio-omroep, het doortrekken van de A1 en de komst van een Technische Hogeschool.

Als 'jong broekie' kwam hij zo terecht tussen allerlei gevestigde namen, zoals de kundige streekhistoricus Dingeldein, de hoofdredacteur van de Twentsche Courant Plegt, meester Vloedveld (die vooral in Almelo en Noord-Twente bekendheid genoot) en Borghuis die in Oldenzaal bekend was. Verder Jans, Diemer en Jassies, en meer op afstand Entjes en Gigengack. In zijn ogen was Diemer, als theoreticus gedurende een vrij korte periode actief, als regionalist te extreem. Als bijzonder waardevol heeft hij de contacten met de journalisten Johan Buursink en Adriaan Buter ervaren. Heel goed herinnert hij zich nog dat hij namens de AVT meester Bernink, directeur van het museum Natura Docet in Denekamp, mocht feliciteren met zijn 75e verjaardag.

Twentse culturele onderwerpen

Na zijn kennismaking met de heemkundige wereld kwamen ook zijn publicaties op dit gebied op gang. In 1954 ging hij deel uitmaken van de redactie van *De Mars*. Daarin verscheen dat jaar '*In Twente op zoek naar oude liederen*', jrg. 2, nr. 7, p. 138-9, dat al één van zijn speciale interessegebieden aankondigt. Uiteraard volgde ook een artikel '*Zijn de Romeinen in Twente*

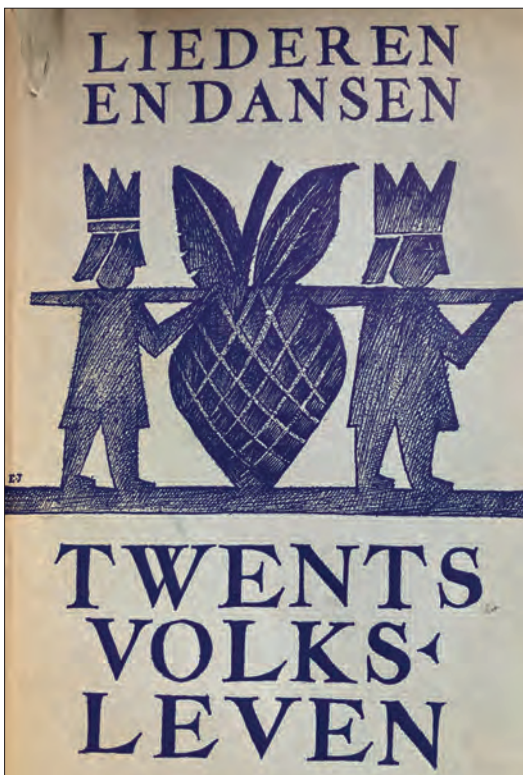

geweest?' (1954), maar ook hij kon daar geen echt bevestigend antwoord op geven, anders zou dit ongetwijfeld een geliefd onderwerp voor hem zijn geworden. Hij raakte ook betrokken bij de Twentsche Schrieverskring en publiceerde (vanaf 1956) in TLLS (Twënter Laand en Leu en Spraoke) van Gigengack.

Daarnaast schreef hij van 1954 tot 1966 maandelijks een cultuurhistorische bijdrage voor de weekendeditie van de Twentsche Courant. Een grote variatie aan onderwerpen passeerde de revue. Bestemd voor een groter publiek en vaak met een relatie tot de actualiteit. Later, toen hij al in Nijmegen woonde, is er nog een bloemlezing verschenen van deze artikelen: *'Uit Twente's verleden'*, 136 pagina's, Witkam, Enschede, 1973.

Volksliedjes en orgelmuziek

Op een van de AVT bijeenkomsten hield Gerard Bartelink een lezing over volksliedjes. Bij de voorbereiding daarvan kreeg hij welkome hulp van zijn ouders die uit jeugdherinneringen

Themanummer Twents Volksleven.

wisten te putten. Die lezing werd het begin van jarenlang veldonderzoek, waarvan in de vorm van artikelen her en der geregeld verslag werd uitgebracht. In ruim 10 jaar tijds zou de collectie kinder- en feestliedjes zo uitgroeien dat ze in 1962 in boekvorm kon worden uitgegeven: *Themanummer Neerlands Volksleven 12-2 : Twente nummer : Lieder en dansen. redactie: Buter, A.; Bartelink, G.J.M. / 152 p.: Nederlands Volkskundig Genootschap [1962]; herdruk in 1967; Twents volksleven: liederen en dansen, 160 liederen en dansen met melodieën, TGU Witkam, 3^e druk 1978.*

Aanvankelijk toog hij er op uit met alleen een pen en een blanco vel papier. De dictafoon en de bandrecorder werden echter al snel een goede hulp. Geleidelijk tekenden zich bij het verdere materiaal algemene lijnen af. Het dialect speelde wel een rol, maar was minder prominent dan in het begin verondersteld. De mondelinge traditie bracht met zich mee dat teksten en melodieën wemelden van de varianten.

Muziek speelde ook nog op andere manieren een rol in Bartelink's leven. Hij had al jong goed piano leren spelen van de Enschedese musicus Carel Jacobs. In 1941 werd hij organist in de Enschedese St. Jacobuskerk, en na zijn verhuizing naar Oldenzaal in 1959 in de Plechelmusbasiliek. Rond 1950 begon zijn werk als muzikrecensent van de Twentsche Courant. Voor Bartelink betekende dit journalistieke werk een goede leerschool voor de ontwikkeling van een leesbare schrijfstijl. Die zou hem levenslang van pas komen, evenals het formuleren van een beoordeling, nu eens in korter-, dan weer in langer bestek. Ook maakte hij kennis met de onverbiddelijke deadline die dwong met een zekere snelheid te werken.

De jaren zestig

Aan het begin van de jaren zestig waren de *Twentse Post* van Johan Gigengack en *De Mars* de toonaangevende spreekbuizen van het regionalisme. Bartelink publiceerde in beide bladen, zoals bv.: *Vloedbeld als dialectauteur* (1961) in *De Mars* jrg. 9, nr. 12, p. 224-45. Of een *Bespreking van Drs. W. Diemer, Studeren in regionalisme. Oostnederlandse Studies, reeks Regionalisme 1* (Delden 1964), 23 p. in *Twentse Post* mei 1964 3^e jrg., nr. 5. Geïnspireerd door

de diverse Jahrbücher aan de andere kant van de grens en omdat De Mars een blad voor heel Overijssel was, werd in 1961 de Stichting Jaarboek Twente opgericht. In de redactie kwamen Buursink (eindred.), Buter, Plegt, Bartelink en Corwin. Voordat hij naar Nijmegen verhuisde was Bartelink in bijna elke jaargang wel present. Als voorbeelden (tevens van zijn veelzijdigheid) noemen we *Een greep uit de geschiedenis van de Twentse tollén in de vorige eeuw* (jaarboek Twente, 1963), *De twee oudste 'Ijzeren Banen' in Twente honderd jaar geleden gereed gekomen* (Jaarboek Twente 1966) en *De Kroniek van Groenlo* (recensie) (Jaarboek Twente 1967).

Gerard Bartelink in de jaren zeventig.

Toen in 1965 drie Plechelmus-parochies een jubileum vierden, omdat ze 300 jaar daarvóór van hun Oldenzaalse moederparochie waren afgesplitst en als zelfstandige parochies verder gingen, wilde men jubileumboeken uitgeven. Wie anders dan dr. G.J.M. Bartelink was hiervoor de aangewezen auteur! En dus verschenen: *Duizend jaar plaatselijk en driehonderd jaar parochielevén van Saasveld*.

[1964], *Geschiedenis van de parochie Deurningén*. [1965] en *Rossum, 300 jaar parochie* [1965]. In 1968 volgde nog zijn *Geschiedenis van de parochie en marke Reutum en Haarle*. De parochie-archieven bleken een goede basis, maar voor de oudste periode hadden ze maar weinig te bieden. Enig soelaas kwam van de markeboeken. En voor de latere tijd werd mondelinge overlevering belangrijk. Er bleken nog kleurrijke verhalen over vroegere pastoors in omloop.

Toch verloor hij zijn eigenlijke vakgebied niet uit het oog, getuige zijn *Etymologisering bij Vergilius*. 119 p., Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, 1965.

Verstopt in een lessenaar

Dat men de Oldenzaalse Latijnse School als een verre voorganger van het Carmellyceum zou kunnen beschouwen, bracht hem ertoe de geschiedenis daarvan na te pluizen. In het stadsarchief van Oldenzaal waren nog talrijke bruikbare documenten te vinden, zoals reglementen uit verschillende perioden. De school was voortgekomen uit de laatmiddeleeuwse kapittelschool. De leraren werden onderhouden door het minerval (een soort schoolgeld) en van de opbrengst van een paar boerderijen. Een unieke vondst was die van een stapel bladzijden papier met huiswerk van leerlingen uit het eind van de achttiende eeuw. De gecorrigeerde oefeningen en Latijnse thema's waren namelijk niet in de prullenbak beland maar hadden als opvulling van een wankel lessenaar gediend. De lessenaar kwam bij de oude rommel terecht en daar ontdekte men wat er in verborgen zat. *Geschiedenis van de Latijnse school, het Gymnasium en het pro-Gymnasium te Oldenzaal* [1963] in VMORG 78e stuk (1963), p. 31-70. Ook los verschenen.

Latijnse teksten als puzzels

Soms werd hij gevraagd om zelf een Latijnse tekst te fabrieken. Zo moest er in de jaren '50 van de vorige eeuw een plechtige tekst vervaardigd worden, die bij de eerstesteenlegging van de Pauluskerk in Enschede ingemetseld werd. En toen de Oldenzaalse glazenier Jan Schoenaker de kerk van Saasveld met een glas-in-loodraam verfraaide, deed hij een beroep op Bartelink om

voor een kleine afbeelding van woestijnmonnik Antonius een zo bondig mogelijke Latijnse tekst te maken. Het werden drie woorden: “Desertum mihi paradisum” (De woestijn is voor mij het paradijs).

Goede herinneringen heeft hij ook aan de correctie van verfromfaaide teksten. Zo was er een probleem met het begin van een oude grafinscriptie. Op de steen in de vloer van een oude kerk leek te staan: “O spes”, maar de vertaling “O hoop” leverde geen goede zin op. Gerard dacht dat het hier een stereotypische aanhef van een grafinscriptie betrof. Controle ter plekke leverde op dat het afgesleten woord als ‘Hospes’ (gast, voorbijganger) gelezen moest worden. De dode spreekt een voorbijganger aan om even stil te staan bij wie daar onder de steen begraven ligt. Voor Bartelink zijn dergelijke puzzels een leuke kant van het vak.

Nijmeegse jaren

En toen kwam daar dat moment in 1967 - hij was inmiddels 43 jaar - dat hij de aanstelling kreeg tot wetenschappelijke medewerker voor oud-christelijk Grieks en Latijn aan de Universiteit van Nijmegen. Daarmee kwam een einde aan een periode van zo'n vijftien jaar waarin hij vrij intensief had meegedaan aan het heemkundig gebeuren in Twente, zij het altijd toch enigszins ‘nebenbei’, naast zijn beroeps- en andere bezigheden. Met zijn gezin verhuisde hij naar Nijmegen, waar hij nog altijd woont. In 1973 volgde zijn benoeming tot hoogleraar. Hij werd als zodanig de opvolger van de hoogleraren Jos. Schrijnen en Christine Mohrmann, die binnen de studie van de klassieke talen een aparte onderzoeksmethode hadden ontwikkeld voor oudchristelijk Grieks en oudchristelijk Latijn. Dit nieuwe specialisme gaf de nog betrekkelijk jonge universiteit een internationale bekendheid, onder de naam École de Nimègue, de Nijmeegse School. Omdat het de universiteit in zijn ogen ontbrak aan een degelijke hoeveelheid literatuur met betrekking tot de vroegchristelijke teksten en auteurs, heeft prof. Bartelink zich vooral toegelegd op het schrijven van ondersteunende artikelen, boeken, lijsten, overzichten, woordenboeken en complete lesmethoden. Het gevolg was een bijna continue stroom publicaties op zijn vakgebied, waarvan er

De bundel *Uit Twente's Verleden* uit 1973.

ook vele vertaald werden. Voor Twente had hij geen tijd meer.

Enkele voorbeelden van wat er zoal in een jaar van hem kon verschijnen: *Vroege Christendom en de antieke cultuur*. 188 pagina's, Dick Coutinho, Muiderberg, 1986; G. Bartelink, E. Dekkers: *Voordrachten over de Heilige Gregorius de Grote, met een keuze uit zijn werken*. 196 pagina's, Abdij Bethlehem, Bonheiden, 1986; *Twee apologeten uit het vroege Christendom: Justinus en Athenagoras*. 167 pagina's, Kok, Kampen, 1986.

Emeritaat

In 1989 werd Bartelink 65 en ging hij met emeritaat, een periode die inmiddels al meer dan 30 jaar duurt, maar waarin van stilzitten absoluut geen sprake is. Als altijd bleef hij voor iedereen benaderbaar en graag bereid mee te werken aan interessante (vertaal)projecten. Maar ook kreeg hij nu de gelegenheid zich uit te leven in eigen voorkeuren, zoals de combinatie van muziek en klassieken. Als zodanig verschenen van zijn hand: *De oudheid in klank*. *Mytholo-*

gische en historische motieven uit de antieke wereld als inspiratiebron voor componisten na ca. 1600. 1998. Uitgeverij Aristos Den Bosch, 278 p. en De Bijbel In Klank, 2001, 224 p.

Ook de band met Twente, die overigens nooit verdwenen was, kon nu weer wat meer aangehaald worden. In die richting ging al: *Boek der Mirakelen. Van Cesarius van Heisterbach. Uitgever: Voltaire. 2003, 446p. vert. en inl. G.J.M. Bartelink.* Vooral vanuit Oldenzaal bestonden er nog oude contacten. Zo werkte hij opnieuw mee aan diverse boeken over Plechelmus en de Plechelmusbasiliek, zoals hij voorheen ook al had gedaan: *G. Goorhuis, J. Oude Nijhuis, ed., Plechelmus. Zijn kerk, liturgie en kapittel te Oldenzaal. Walburg pers, 2005, 254 p.; Tilly Hesselink - van der Riet, Wilhelm Kohl en Gerard Bartelink; De Plechelmuskerk te Oldenzaal - zijn kapittelheren en goederen, Stichting De Twentse Krans, 2007 en de bronnenuitgave Memorieboek of calendarium-necrologium van het Sint Plechelmuskapittel te Oldenzaal. Gerard Bartelink, Guus Goorhuis, Jan Oude Nijhuis. [266] p, Goorhuis, Denekamp, 2009.* Ook Gerard Seyger kon op zijn hulp rekenen. Daarnaast maakte hij een metrische vertaling van een 17de-eeuws Latijns gedicht over de oorsprong van Oldenzaal (De origine Aldenzaltae).

Dan zijn nog niet genoemd een aantal (populair) wetenschappelijke prisma pockets, die talloze herdrukken hebben beleefd. Voor uitgeverij Spectrum bewerkte en actualiseerde hij gedurende vele jaren een aantal goedlopende titels, zoals: *Grieks-Nederlands woordenboek (Aula 7), druk 28, 2017; Klassieke letterkunde, 7e druk inmiddels; Griekse citaten en gezegden; Latijnse citaten en gezegden; Wereldmythologie. Van A tot Z; Mythologisch woordenboek (Prisma 1346).*

What if?

Blijft tenslotte de speculatieve vraag van de inleiding over: What if? Wat als hij altijd in Twente was gebleven? Waren dan alle lacunes in de Twentse geschiedschrijving nu opgevuld geweest? Welke (hand)boeken zou hij dan mogelijk geschreven hebben? Een nieuwe Stroink? Gerard moet er minzaam om lachen. Hij is de eerste om eventuele overspannen verwachtingen te temperen. Sterker nog: hij heeft daar nooit over nagedacht. Om te

beginnen is hij geen historicus, maar een taalkundige. Daar komt bij dat zijn beroepsmatige activiteiten altijd op de eerste plaats stonden. En dat zou zo gebleven zijn. De rest viel onder de categorie hobby en vrijwilligerswerk. En of die insteek voldoende geweest zou zijn om tot baanbrekende Twentse studies te komen, hij betwijfelt het. "Dat werk, naast mijn dagelijkse baan, heeft mij veel voldoening gegeven. Ik heb er plezier in gehad en wist wel efficiënt met mijn tijd om te gaan". Hij is nu 96, weliswaar doof en in goed gezelschap van een rollator, maar hij blijft nog altijd actief. Als het coronavirus geen roet in het eten gooit, zal binnenkort van zijn hand de eerste Nederlandse vertaling verschijnen van een belangrijk boek over Renaissance bouwkunst, van de hand van de Florentijnse humanist en architect Leon Battista Alberti. En op dit moment werkt hij mee aan een publicatie van de Rekeningen van de Drost van Twente. Over één ding hoeven we niet te speculeren: Gerard Bartelink heeft zijn tijd niet in ledigheid doorgebracht.

Met dank aan Marie-Louise Bartelink en Gerard Seyger voor hun bemiddeling.

Prof Bartelink emeritus anno 2000.

Scherven brengen geluk

Evert Ulrich

Op de achterpagina van 't Inschrien staat al jaren dat scherven geluk brengen. Gevolgd door: "Ja, het zou heel goed een scherf van niks kunnen zijn. Aan de andere kant ....wie weet welk verhaal erachter schuil gaat?"

Aardewerk eetkom uit Ochtrup. Datering 1625-1675.

Bij elke stadsopgraving komen ze wel tevoorschijn, de scherven van steengoed en aardewerk. Bij grootschalige opgravingen, zoals van Huis Hengelo in 1995 en het Agnesklooster in Oldenzaal (1996-1998), werden scherven in grote hoeveelheden gevonden. Ze vertellen ons niet alleen iets over de vorm en waarvoor ze gebruikt werden, maar ook waar het materiaal geproduceerd is. Vooral dat laatste is boeiend want het geeft antwoord op de vraag waarmee en met wie we hier in Twente handel dreven.

Aardewerk en steengoed zijn kwetsbaar en kunnen daardoor snel breken. Aan de vele scherven die bij zo'n stadsopgraving tevoorschijn komen, blijkt wel hoe kwetsbaar. Waarschijnlijk is daarom het spreekwoord "scherven brengen geluk", al in de Middeleeuwen in gebruik geraakt. En we zeggen het nog steeds als verzachtende omstandigheid wanneer iemand van ons per ongeluk een mooi bord of een vaas laat vallen.

Het komt dan ook zelden voor dat er bij opgravingen een compleet of heel voorwerp gevonden wordt. Bij de opgraving van het Agnesklooster in Oldenzaal zijn honderden scherven gevonden, maar slechts één gaaf steengoed kannetje. Dit lag onder in de beerput van het

Agnesklooster en werd waarschijnlijk door de zusters gebruikt bij de persoonlijke hygiëne. Het kannetje is rond 1450 gemaakt in Siegburg - Duitsland. Vooral het steengoed is door de eeuwen heen zeer geliefd geweest. Het was niet alleen sterk en waterdicht, maar veelal sierlijker gemaakt dan het gewone gebruiks aardewerk. Het was echter ook prijziger en alleen in gebruik bij de meer dan modale burger. Doordat elke periode zijn eigen kenmerkende stijl heeft, zijn scherven goed te dateren. Want vanaf de prehistorie kende men in elke cultuur een eigen interpretatie in vorm en versiering.

Opgraving Agnesklooster in de binnenstad van Oldenzaal (1996-1998).

Een scherf, hoe klein ook, bepaalt daardoor nog steeds bij een opgraving de ouderdom van de gevonden nederzettingssporen.

Scherf met jaartal 1615.

Kiepenkerls

Uit de vele scherven die bij stadskern onderzoeken in Twente tevoorschijn zijn gekomen, blijkt dat Duitsland de grootste leverancier van het Twentse gebruiksgoed is geweest. Het fraai versierde en prijzige steengoed, evenals de beroemde baardmankruiken, komen vooral uit steden als Keulen, Frechen, Siegburg en het Westerwald. In de bloeiperiode ruwweg tussen 1500 en 1800 werd het in grote aantallen geïmporteerd. Het dagelijkse steengoed is dichtbij geproduceerd namelijk in de vlak over de grens gelegen steden Vreden en Stadtlohn. Aardewerk werd geproduceerd in Ochtrup. Vooral dit aardewerk heeft in het dagelijkse leven van de Twentenaar een grote rol gespeeld. Zo'n honderd jaar geleden kon men in de Twentse steden de Duitse Kiepenkerls nog horen roepen "Ochtrup'sche pöttjes en pannetjes". Kiepenkerls, ook wel Pottkerls genoemd, ventten destijds grote hoeveelheden Ochtruper gebruiks-aardewerk als schotels, kannen, potten, zeven, schalen en borden, dat hier gretig aftrek vond. Niet alleen was het aardewerk van een goede kwaliteit maar ook relatief goedkoop.

Kiepenkerls waren zelfstandige handelaren. Met hun zwaar beladen rugmanden (kiepen genoemd) trokken ze over vaste routes, de zogenaamde Pöttkerspätten, naar hun klanten.

Steevast uitgerust met een gaostok, bedoeld om de waakhonden van het lijf te houden. Het waren graag geziene gasten in Twente die niet alleen het aardewerk verkochten maar veelal ruilden voor bijvoorbeeld ganzen en kippen. Daarnaast waren het bringers van het nieuws en uiteraard de laatste roddels. En ze wisten altijd wel waar een huwbare jongen of meisje te vinden was.

Ochtruper aardewerk kent een lange geschiedenis. De oudste vondsten van pottenbakkersactiviteiten dateren uit het jaar 1500. Op het hoogtepunt, begin 1800, zijn er maar liefst 23 pottenbakkers actief in en rond Ochtrup. Eind 1800 waren daar nog negen van overgebleven. De opkomst van het industrieel vervaardigde aardewerk en vooral emailen potten en pannen, luidde het einde in van een eens zo bloeiende bedrijfstak.

Siegburg kannetje uit beerput. Datering rond 1450.

Steengoed werd vooral geproduceerd in Stadtlohn en Vreden. Steengoed wordt in tegenstelling tot aardewerk slechts een keer gebakken en wel op 1200 graden. Heeft de oven

Steengoed spitstopf uit Stadtlahn. Datering rond 1850.

die temperatuur bereikt dan werpt men van bovenaf een grote hoeveelheid zout in de oven. Zout gaat dan een chemische verbinding aan met de klei en daardoor vormt zich op de voorwerpen in de oven een glanslaag, ook wel zoutglazuur genoemd. Door die hoge temperatuur sintert de klei bovendien en wordt het voorwerp steenhard. En mede door het zoutglazuur waterdicht. Steengoed wordt alleen gebruikt om in te bewaren, te schenken of uit te drinken. Keulse potten, wie kent ze niet, stonden vroeger bij iedereen in de voorraadkelder, evenals de steengoed kruiken. Ook de steengoed kannen, schotels en bekers waren volop in gebruik. De kleur was veelal grijs met een blauwe schildering.

Aardewerk is zachter en poreuzer. En daardoor uitermate geschikt voor het gebruik op het vuur of het fornuis als kookpot, braadpan en bakpan. Aardewerk wordt in tegenstelling tot steengoed twee keer gebakken. De eerste keer wordt het bisque gebakken op zo'n 900 graden. Daarna wordt het voorwerp voorzien van een glazuurlaag en weer opnieuw gebakken. Dit keer op zo'n

1050 graden. Voornaamste reden van het glazuren was om het voorwerp waterdicht te maken. En uiteraard om het beter te kunnen reinigen. Lood vormde vanaf de middeleeuwen het voornaamste bestanddeel voor glazuur, vandaar de naam loodglazuur. Omdat het nogal prijzig was werden in het begin de potten en pannen alleen aan de binnenzijde geglazuurd. Later, vanaf de 16e eeuw, wordt het hele voorwerp gedompeld en is het zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde voorzien van een glazuurlaag. Loodglazuur heeft echter een nadeel. Het is giftig. Daarom werd dit glazuur rond 1880 verboden voor gebruiksvoorwerpen die met voedsel in aanraking kwamen. De pottenbakkers gingen daarna over op fabrieksglazuren.

Steengoedkruik uit Stadtlahn. Datering rond 1850.

Musea

In Ochtrup bevindt zich het Töpfereimuseum. Het is een van de drie keramiek musea in

Duitsland. De boerderij waarin dit museum gevestigd is, dateert uit 1678. Sinds 1860 was dit het woonhuis van de Töpferfamilie Eiling, tot het in 1989 door de stad Ochtrup werd aangekocht. In 1991 is hierin het museum gevestigd. Een bezoek hieraan is beslist de moeite waard. De expositie vertelt niet alleen over de lange geschiedenis van het aardewerk in al zijn vormen, maar ook over de techniek en de handel en wandel. En vooral door dat laatste is het eigenlijk ook een stukje Twentse geschiedenis wat daar te zien is. Het museum, aan de Töpferstraße 10, is geopend dinsdag t/m vrijdag van 9.00 - 12.00 uur en van 15.00 tot 17.00 uur. Zondags van 15.00 tot 17.00 uur (vooraf even navragen). Overigens bevindt zich in het treinstation van Ochtrup de laatste nog actieve pottenbakker.

Degene die de OKT najaars-excursie in 2019 gemist heeft, kan ik een bezoek aan Töpferei Erning in Stadtlohn aanbevelen. Töpferei Erning und Söhne is een van de weinige pottenbakkers die in Stadtlohn overgebleven zijn. Erning kan terugkijken op meer dan 200 jaar geschiedenis. Er wordt nog steeds steengoed gemaakt, op

dezelfde wijze als 200 jaar geleden. De oude technieken en vaardigheden uit het verleden zijn hier bewaard gebleven en worden tot op de dag van vandaag toegepast. Resultaat zijn unieke stukken met liefdevolle details en op maat gemaakte series voor klanten over de hele wereld.

Töpferei Erning is gevestigd aan de Eschstraße 31 (in het hofje achter de Barmer) en is geopend van maandag t/m vrijdag 9.00 – 13.00 uur (vooraf even navragen).

Vraag ook even of u de winkel mag bezoeken. Deze bevindt zich in de kelder van het gebouw. U zult verbaasd zijn over het grote- en veelzijdige aanbod steengoed.

Vondsten uit beerput van het Agnesklooster. Op de voorgrond een prachtig versierde steengoedkan uit 1550.

‘Moge de ziel gebonden blijven in de bundel van het leven’ Joodse begraafplaatsen in Twente

Geert Bekkering

Er zullen in Twente in alle eeuwen reizende joden zijn overleden. Volgens de joodse gebruiken moeten ze binnen 24 uur begraven worden, ver van bewoning. Dat zal dan wel gebeurd zijn op de begraafplaatsen voor zwervers, zoals die in Weerselo die in 2020 door Landschap Overijssel is opgeknapt. Maar misschien ook wel in een hoekje van het kerkhof. Van de gemeente Haaksbergen weten we dat er een drietal veldnamen *Jöddenkerkhof* zijn, waarvan twee in Buurse. Maar behalve de veldnaam is er verder niets over bekend. Zodra joden zich ergens (mogen) vestigen, is een van de eerste plichten, het zorgen voor een begraafplaats met eeuwige grafrust. In Twente zijn in vijftien gemeenten joodse begraafplaatsen. Sommige daarvan zijn geruimd, zeer tegen de joodse traditie in.

Gedoogd

In de geschiedenis gaf men de over Europa uitgezwermde joden te pas en te onpas de schuld van allerlei rampen. Men keek vreemd aan tegen de joodse godsdienst en de daar gebruikte rituelen, maar ook afgunst speelde een grote rol. Joden stonden bekend als bekwame en handige handelslui, waardoor enkelen met het verdiende geld een rol als geldschietter en bankier konden gaan spelen.

Onder Karel de Grote (768-814) genoten ze bescherming dankzij een ‘Schutzbrief’, maar tot de 13e eeuw zullen er heel weinig joden zijn geweest in het gebied dat wij nu Nederland noemen

Over joden die zich hier gevestigd hadden vóór 1750 blijkt eigenlijk alleen wat uit processtukken. Vaak hadden ze dan aanzienlijke sommen geld uitgeleend, of een waardevol verpand stuk ‘zoekgemaakt’. Er zijn ook gegevens uit de middeleeuwen, dat zo’n jood dan op de een of andere manier ‘verongelukte’, waardoor de lening niet meer terugbetaald hoefde te worden. Dat zegt het nodige over de acceptatie van joden, maar helemaal niets over hun aantal of hun levensstandaard. In de rekeningen van het Drostambt Twenthe 1336-1339 [1] lezen we over joden die woonden in Borne, Diepenheim, Enschede, Goor, Oldenzaal en Ootmarsum. Het was voor joden geen genoegen tussen christenen te wonen. Er zijn voldoende smoezen verzonnen om het op z’n minst onaangenaam voor ze te maken. Volgens de Christelijke Kerk waren de joden schuld aan de dood van Christus, wat gold als een zeer zware zonde. Ook in Twente zijn er

documenten te vinden die discriminatie duidelijk maken, terwijl het hier beter was dan elders in Nederland. In Oldenzaal was er rond 1375 zelfs een schepen Arnde Ludghers, ‘de Jode’.

Begraafplaats Molenstraat Enschede 1840.

Vrije beroepen of slagere

Veel plaatsen stonden vestiging pas toe als de joden een goed middel van bestaan hadden. Plaatsen als Deventer verboden lang de vestiging. Rondtrekkende, vaak arme joden, soms met een criminele inslag, werden geweerd, ook door de gevestigde joden, die hun bijstand vanuit de eigen groep betaald zouden moeten hebben. Dus over die rondtrekkende joden is bijna niets te vinden.

Veel (gevestigde) joden leefden van de handel – een ‘vrij’ beroep, zonder gilde – of waren slagere. Tot de weinige Twentse gilden werden ze meestal wel toegelaten. Voor wat betreft Overijssel, toont Cor Trompetter [2] aan dat de meesten vanouds in Twente woonden. Vanwege hun beroepen woonden ze vaak in de steden en stadjes, waar omheen een uitgebreid platteland

was, waarop ze konden handelen (marskramers) en waarop ze konden slachten. Vaak gaat het om weinig bemiddelde personen. De drost van Twente schrijft in 1765: "... 't zijn Pakkedragers, Goochelaars, Liedjeszangers, Schaarslijpers, Quackzalvers, Breukmeesters, Kraamers van kleinheden, Haarkoopers, Handelaren in oude kleren of diergelijke ...". [3] Joodse (rituele) slagers werden hoog geacht, want wat zij leverden was van betere kwaliteit vanwege de strenge joodse reinheidsgeboden.

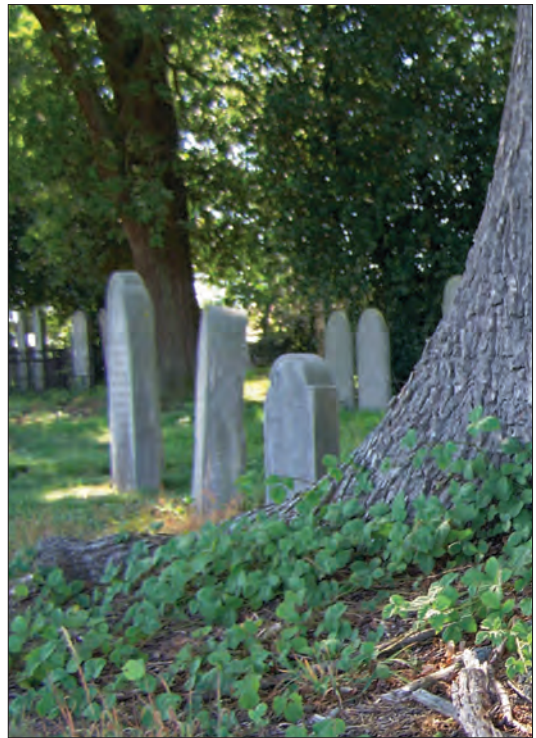
Geleidelijke groei

De omvang van de joodse bevolkingsgroep was aan het einde van de zeventiende eeuw in Twente waarschijnlijk heel klein, al lijken zich in vrijwel elke plaats joden te hebben gevestigd. In het kohier van het Zoutgeld van 1693/1694, zijn in Twente slechts 6 joodse huishoudens te vinden. In Goor mochten joden zich al vroeg vestigen, zelfs tegen het gebod van de Ridderschap en Steden van Overijssel. In de eerste helft van de achttiende eeuw nam het aantal joden in Twente toe. Al in 1721 was er in Almelo een synagoge (daar zijn tien volwassen mannen voor nodig), in 1760 in Delden en in 1765 in Oldenzaal. Bij de volkstelling van 1748 waren er in Twente 42 joodse huishoudens met in totaal 180 leden op een totale bevolking van meer dan 49.000 personen.

We mogen aannemen dat de joodse inwoners van Twente allen uit Duitsland of Oost-Europa afkomstig waren, de zogenaamde Asijkenazische joden. De grafstenen staan bij hen rechtop, de Sefardische joden (uit Spanje en Portugal) gebruiken liggende stenen.

Gelijke rechten

Terwijl de groei in Twente het sterkst was, zien we in 1795 een toename van de joodse bevolking over geheel Overijssel. In vrijwel alle kleine steden hadden zich enige joden gevestigd. Alleen joden die in staat werden geacht een redelijk bestaan te kunnen opbouwen, kregen toestemming om zich te vestigen. Een van de voorwaarden voor de vestiging was vaak dat de joden verklaarden om geen 'vreemde' joden bij hen in huis te nemen. Voor de stad betekende dat, dat er minder kans was op arme en mogelijk criminele nieuwe joden. Het werd ook door de

Begraafplaats Diepenheim.

joodse bevolking geaccepteerd, omdat de armenzorg per geloofsgroep geregeld was. Bovendien zouden nieuwkomers concurrentie kunnen betekenen.

De gevestigde joden kregen na de Franse Revolutie dezelfde rechten en plichten als de andere bewoners en hebben daarvan ook gebruik gemaakt. Van discriminatie blijkt weinig sprake te zijn geweest. Stadsbestuurders traden op als bemiddelaar bij conflicten binnen de joodse gemeenschap, zoals ze dat ook binnen andere bevolkingsgroepen deden.

Oudste begraafplaatsen

De joodse slager Hertogh is in 1759 in Ootmarsum begraven, waarschijnlijk op de Kuiperberg, alhoewel de oudste gegevens over die begraafplaats uit 1786 zijn. Isaac Heiman woonde in 1695 al in Borne, in 1748 blijkt zijn vrouw weduwe. Waarschijnlijk is hij begraven op de oude begraafplaats bij boerderij De Lemerij in Buren bij Borne. Over de oude joodse begraafplaats in Delden, wordt in een brief in 1771 bij een processtuk gemeld dat die al "enkele

generaties” in gebruik is. In Almelo wonen in 1722 al zeven joodse mannen, dat maakt het waarschijnlijk dat er toen al een begraafplaats was. Op basis van deze versnipperde informatie neem ik aan dat er eind 17e eeuw bij de meeste Twentse plaatsen wel een plek was waar ze begraven mochten worden. In Goor was dat zelfs al in de tweede helft van de 17e eeuw het geval. Of dat ook de plek was die later als joodse begraafplaats bekend werd, is niet zeker. In de omgeving van Haaksbergen zijn er drie veldnamen *jöddenkerkhof* waarbij overigens over het gebruik ervan niets bekend is. In Enschede komen veldnamen voor als: *'t jöddenbuske, de jöddenmoat, de jöddenweer, jöddenweerde* en *'t jödnstuk*, die eerder op een scheldnaam voor een slecht stuk land wijzen, dan op gebruik door joden.

Afgelegen

Voor joden is het lichaam na het overlijden onrein en dient snel begraven te worden, het liefst ver van de ‘bewoonde wereld’. Bovendien moet ‘eeuwige grafgrust’ verzekerd zijn. Dat ‘ver van de bewoonde wereld’ blijkt overigens in onze ogen nogal relatief. In Enschede was dat net buiten de gemeentegrens (huidige spoorlijn bij de Molenstraat) en op een tekening uit 1845 zien we daar zelfs wat boerenbebouwing. Ook in Goor is de begraafplaats maar net buiten het Schild, bij de Molenstraat.

In Delden daarentegen heeft de heer van Twickel een stukje land beschikbaar gesteld achter Huize 't Eysink aan de Hengeloseweg, niet ver van Carelshaven. [4] Het is nu een gemeentemonument, maar zelfs de laatste grafsteen is verdwenen. In 1771 werd Carel George van Wassenauer Obdam, heer van Twickel, verzocht om maatregelen te nemen tegen zijn pachter Jan Averink, die regelmatig plaggen stak op de begraafplaats. De graaf gaf vervolgens toestemming om een sloot om de begraafplaats te graven "met last aen onze meijers en speciaal aan Jan Averink, dezelve geheel ongemolesteert te laten (...)". Na de invoering van de Wet op de lijkbezorging in 1869 voldeed deze begraafplaats niet aan de wettelijk eisen omdat een omheining ontbrak. De eigenaar van het terrein, baron Van Heckeren van Wassenauer, was niet van plan een

Begraafplaats Delden Flier 2.

dergelijke omheining op zijn landgoed te plaatsen. Wel stelde hij een ander terrein in het Flier ten zuiden van Delden beschikbaar aan de joodse gemeenschap. Deze nieuwe begraafplaats in *het Flier* werd omstreeks 1879 in gebruik genomen. Ook het nieuwe terrein was niet omheind, maar was wel gedeeltelijk door sloten van de rest van het terrein gescheiden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is er door de Duitse troepen nogal wat schade aangericht aan Huize 't Eysink en werd er op de daarachter gelegen begraafplaats geschoten op de grafstenen. In 1975 werd de begraafplaats door de stichting Twickel voor onbepaalde tijd in erfpacht gegeven aan het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap. In 1995 werd de begraafplaats erkend als een gemeentelijk monument. De plek is alleen toegankelijk over particuliere grond en er is onder het dichte loof slechts een voetstuk van één grafsteen te vinden.

Zwaar geboomte

Net als in Delden ligt de begraafplaats in Diepenheim ver weg, aan de Hazendammerweg bij de Regge. Een bijzonder monument werd hier in 1995 gerealiseerd door de kunstenaar Joseph Semah. Hij plantte uit respect voor de vergeten doden tien ceders om zo het minimumaantal mannen benodigd voor een joodse godsdienstoefening te symboliseren. Er staan op de joodse begraafplaatsen van Twente vaak zeer dikke bomen dicht bij de graven. Die bomen moeten soms meer dan tweehonderd jaar oud zijn en zijn dus vast door de joden zelf

geplant. Ze verlenen die begraafplaatsen een bijzondere sfeer. Voor de door sommigen zeer streng uitgelegde joodse regels mogen de lichamen na de dood niet beschadigd worden. Daarom staan er dan wel bomen rondom de begraafplaats, maar niet bij de graven. Fraaie bomen zijn te zien in Almelo, Denekamp, Goor, Hengelo, Oldenzaal en Ootmarsum. In Ootmarsum zijn die bomen zelfs in 1926 door de ANWB aangekocht tegelijk met het plaatsen van de oriëntatietafel op de Kuiperberg. Het terrein wordt namens Landschap Overijssel nu onderhouden door Ton Leeuwenkuijl, maar uit respect zal hij er nooit op vrijdagmiddag en zaterdag lopen.

Afgescheiden en verbonden

In Oldenzaal is de joodse begraafplaats helemaal met een muur omgeven. Dat is ook zo in Almelo, Hengelo en in Enschede aan de Kneedweg. De meeste joodse begraafplaatsen zijn met een hekwerk, een sloot of een heg van de omgeving afgeschermd. Het is niet altijd gemakkelijk om er goed zicht op te krijgen, maar de wet uit 1869 wordt niet overal heel nauwkeurig nageleefd. Zo is het hek van de nieuwe begraafplaats in Delden op initiatief van Alex Groenheim in 1991 gerestaureerd. Zijn naam en die van zijn broer Benny zijn aangebracht op het hek. Beiden werden hier begraven. Benny in 1988 en Alex in 1992. Ook deze begraafplaats is sinds 1970 erkend als rijksmonument vanwege de "oudheidkundige en volkskundige waarde".

Bij de nieuwere begraafplaatsen is er soms een fraai metaheerhuis gebouwd. Voor het reinigen van de dode is een eenvoudig gebouwtje voldoende. Op de meeste begraafplaatsen staat een stenen huisje, amper groter dan een schuurtje. In Enschede is bij de nieuwste (derde) joodse begraafplaats aan de Noord-Esmarkerrondweg een heel fraai gebouw neergezet, onder architectuur van A.P. Smits en C. v.d. Linde, in een stijl die doet denken aan de synagoge aan de Prinsenstraat. In zo'n gebouw is dan tevens ruimte voor een afscheidsdienst. Ook in Almelo, Hengelo en Borne staat een groter metaheerhuis met de ingang aan de straatzijde in de begraafplaatsmuur en een uitgang op de begraafplaats. Die in Hengelo is in 2015 met

Europees geld gerestaureerd en er is een kleine expositie over joods leven ingericht. In Enschede aan de Kneedweg was het ook zo, maar dat metaheerhuis werd afgebroken nadat de nieuwste begraafplaats in 1928 aan de Noord-Esmarkerrondweg in gebruik werd genomen. In Denekamp is aan *de Knik* rond 1900 een tweede joodse begraafplaats in gebruik genomen terwijl de eerste, wat verderop aan *de Knik* niet heel veel stenen heeft. Maar die plaats was dus vol. Het maakt duidelijk dat de meeste joden te arm waren om een steen te plaatsen. Hetzelfde lijkt zo, als je in Almelo de 'lege' oudste joodse begraafplaats aan het Sluitersveld vergelijkt met de begraafplaats uit 1845 aan de Boddenstraat. In tegenstelling daarmee valt op hoe groot en fraai de graven in Borne aan de Twijnerstraat er uit zien. Sinds de verwoesting van de tempel worden nog slechts eenvoudige zerken (matsewot) gemaakt. In de rabbijnse literatuur wordt het juist geacht om het geld niet aan het graf te besteden maar te verdelen onder de armen. De industriëlen van Borne hadden daar kennelijk geen boodschap aan.

Graven Menko's in Hengelo.

Eeuwige grafrust?

Na de Tweede Wereldoorlog bleek de joodse gemeenschap te klein om de begraafplaatsen goed te onderhouden. Vele zijn nu monument en worden door de gemeenschap onderhouden. Enkele zijn ontruimd, zeer tegen de joodse regel van eeuwige grafrust in. In Borne gebeurde dat omdat de Duits-vriendelijke boer van De Lemerij in de oorlog zijn koeien er liet grazen en er zelfs varkens liet wroeten. Er kwam rabbinale toestemming om in 1960 de resten op te graven

en op de nieuwe begraafplaats te herbegraven. [5] De drie oude stenen werden er bij geplaatst. In Enschede werd in 1841 aan de Kneedweg een nieuwe begraafplaats in gebruik genomen. De oudste begraafplaats aan de Molenstraat werd niet meer gebruikt. Maar zo vlak buiten het oude centrum nam het verkeer alsnar toe. De schutting werd voor het zicht al eens vervangen door een hek, maar in 1947 werd de begraafplaats onder rabinaal toezicht geruimd en de resten herbegraven aan de Noord-Esmarkerrondweg. Ook de oude stenen staan daar nu. De begraafplaats in Losser aan de Sportlaan bij de oude molenbelt is in 1954 gesloten en later geruimd in verband met woningbouw. De resten en de stenen zijn naar de begraafplaats in Enschede aan de Kneedweg gebracht.

Oude en nieuwe gebruiken

Het was heel interessant om door heel Twente naar gegevens over joodse begraafplaatsen te zoeken, ze te fotograferen en hulp bij plaatselijke oudheidkundigen te vinden. Behalve veel spontane medewerking van mensen die mij een keukentrap leenden om over de muur te fotograferen of me verwezen naar anderen die er meer van wisten, kwam ik ook bijzondere dingen tegen. Zo werd ik er op gewezen dat er op de Westerbegraafplaats in Enschede een grafveld is voor de liberale joden, die de oude synagoge van Haaksbergen gebruiken. Op een aantal begraafplaatsen zijn oorlogsmonumenten geplaatst. Ik hoorde ook dat er in Stokkum bij Markelo een joodse begraafplaats is op de splitsing Stationsweg met de toegang Berg Es,

Borne, Twijnerstraat.

omheind met zware eiken palen, maar nooit gebruikt. Dat maakt duidelijk dat het een eerste plicht na vestiging was, om een begraafplaats te regelen. Maar in de 18e eeuw werkten vele joodse gemeenschappen met elkaar samen als ringgemeenten. Elders begraven was soms gemakkelijker, ook al moest het wel snel kunnen. Net als nu bij de liberaal joodse gemeente.

Borne bij Lemerij in 1959.

Moge er veel vrede uit de hemel komen en leven!
Deel van de Kaddisj (gebed voor de overledenen)

Noten

1. Tilly Hesselink-van der Riet, Jan Melenhorst, J.H. (Jan) Wigger et. al., 2018. *De rekeningen van de drost van Twenthe over 1336-1339*. Joden in Twente, 1336-1339. Albergen, Stichting De Twentse Krans.
2. Trompetter, C. 2001. *De Joden in Overijssel van Hunne Vestiging tot 1814*, Overijsselse Historische Bijdragen, 116, 103-120.
3. Poppers, Helena, dissertatie 1926. *De Joden in Overijssel van hunne vestiging tot 1814*.
4. Kooij, Peter. 2004. *In een betere staat en een beter lokaal - De Joodse gemeenschap en synagoge in Delden*, Delden.
5. Corwin H.M. 1962. *Over oude Joodse begraafplaatsen in Twente*, jaarboek Twente 1962 p. 43-53.

Juulkes heeft oog voor nood, erfgoed en cultuur

Theo Leoné

Wat een rotstreek in Lage. Annes ter Kuile maakt zich kwaad. Willen ze me even over de grens de oude kerkbank van Twickel in stukken zagen. Losse panelen leveren meer op! Kan het Juulkesfonds niet bijdragen in de redding van het erfgoed? Gelukkig. De monumentale bank voor de heren van Twickel keert na drie eeuwen terug naar de kerk in Delden.

Al anderhalve eeuw stopt het Juulkesfonds geld toe op plaatsen waar het bestuur dat nodig vindt. Vanuit groeiend vermogen worden jaarlijkse enkele tienduizenden euro's gedoneerd. Een greep uit de recente goede doelen? Van de Matthäus Passion in Oidenzaal en een glazen deur in Hellendoorn tot de opvang van Syrische vluchtelingen in Libanon. Bij de bestemmingen ligt de focus op Twente – en Twente moet je breed zien. Het huidige bestuur bestaat uit Jan Harm Jordaan, Anouchka Scholten en Pieter Stork. Marlies Enklaar schreef een boek over het bijzondere fonds.

De naam Juulkes is vermoedelijk een verwijzing naar de zussen Julia en Hermina ten Cate. Hun

neef Herman ten Cate Hoedemaker, doopsgezind predikant te Deventer, zal vast zijn hoofd geschud hebben. Nee, zo gaat dat niet verder met de Juulkes. De twee ontvangen ieder jaarlijks honderd gulden uit het familiefonds. Van dat bedrag kunnen ze niet rond komen. Iets bijverdienen? Gaat met de beste wil van de wereld niet. De twee zijn al 44 en 40 jaar oud. Hun ouders: de al overleden textielabrikant Sijbrand ten Cate en Aleida Paschen.

Om de Juulkes voor armoede te behoeden, gaat neef Herman in de familiekring met de pet rond. Een erezaak. Het rondje levert in 1869 het mooie bedrag op van 4420 gulden. Neef Hendrik Jan van Heek tikt 800 gulden af. Een groep van

Oud-Hellendoorn, een herinnering die bewaard moet blijven.

Oorkonde voor hulp bij de restauratie van de synagoge in Enschede.

achttien naaste familieleden stopt 100 gulden of meer toe. Anderen komen over de brug met minstens 25 gulden.

Op 15 september 1869 wordt in Enschede bij notaris Izaak Blijdenstein de oprichting van het fonds ten behoeve van de dames Ten Cate bekrachtigd. De naam Juulkesfonds zal pas later ontstaan, wat van start gaat is het Ten Cate Hoedemakers Fonds. Na de dood van Hermina in 1880 en tien jaar later haar zus Julia besluit het bestuur het fonds in stand te houden, indachtig de liefdadige bedoelingen der bijeenbrengers. Steun wordt verleend aan mensen in moeilijke omstandigheden, veelal ouderen. In 1934 krijgt het Consultatiebureau voor Zuigelingen­zorg in Enschede een gift. Tot drie keer toe dreigt het fonds te worden opgeheven. Maar nee, telkens veert Juulkes weer op. Nieuwe inzichten, de wereld verandert, het blikveld verbreedt zich.

Na dertig jaar slapend bestaan, laat het Juulkesfonds in 1967 weer van zich horen. Het Stift in Weerselo staat voor dure restauraties en

daar wil het fonds – samen met vele anderen – best aan bijdragen. Het succes van de opknapbeurt die het vervallen Stifcomplex ondergaat, stimuleert het fonds om het behoud van ander waardevol erfgoed een handje te helpen. De Rosmolen in Zeddam valt in de prijzen, talrijke kerken, een kasteel als Doornenburg.

Het oog valt op de Pelmolen van Ter Horst in Rijssen, Wissinks Møl in Usselo en de aanschaf van een kijker voor het Natuurmuseum in Enschede. Geld vloeit ook naar hulp aan de Papoea's, de bestrijding van de bonte knaagkever en de aflossing van schulden van een particulier. Erfgoed, cultuur en sociale ondersteuning zijn anderhalve eeuw na zijn oprichting de pijlers onder het Juulkesfonds.

De Pelmolen te Rijssen in vervallen staat.

Nieuw in de boekenkast

Marcel Mentink

De stroom regionale boeken houdt aan. Van bescheiden uitgaven tot doorwrochte werken.

Tilly Hesselink – van de Riet, J.H. Wigger en H.B. Slot (red.): De Hof Oldenzaal ten tijde van Keizer Karel V en onder de Spaanse bezetting van Oldenzaal

Stichting de Twentse Krans, 2020 | ISBN 9789 4632 3926 4 | 443 pag. | € 30,00

Een belangrijke bron voor het boek vormen documenten uit onbekende Spaanse archieven uit de tijd van Karel V (1528-1554), met beschrijvingen van de landerijen van de Hof Oldenzaal en haar 44 keizerlijke erven. Die werden tot in detail beschreven door drie Twentse rentmeesters. Inclusief de namen van de mensen die op de erven zijn geboren, vrijgekocht of er vandaan zijn verhuisd.

Diana Spiekhout: Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht.

Uitgeverij Matrijs, Utrecht | ISBN 9789 0534 5273 8 | 808 pag. | € 89,95

Noordoost-Nederland staat niet bekend als een kasteelrijke regio. Toch stonden hier in de middeleeuwen ten minste 134 bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen. Dit gebied, dat bekend stond onder de naam Oversticht, maakte in de late middeleeuwen deel uit van het prinsbisdom Utrecht. In haar proefschrift analyseert Diana Spiekhout de ontwikkeling van de Overstichtse kastelen in relatie tot ruimte en tijd tussen 1050 en 1450.

Henk van der Linden & Jos van Raan: Overijssel en de Eerste Wereldoorlog.

Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2020 | ISBN: 9789 4633 8929 7 | 132 pag. | € 24,95

Ver weg van het strijdgewoel bij onze zuiderburen zou het qua oppervlakte grote, maar slechts met 350.000 inwoners kleine Overijssel tijdens de Eerste Wereldoorlog een oase van rust moeten zijn geweest. Het tegendeel is waar. Smokkel vierde hoogtij, Twente was een industriegebied in opkomst en de lange, slecht bewaakte grensstrook met Duitsland had grote aantrekkingskracht op Duitse en Russische deserteurs.

Wil Kuipers: Heel Hengelo trilt – Stork en de dieselmotor. Deel 2: 1945 – 1969.

Hengelo, auteur, 2020 | ISBN: 9789 4916 4033 9 | 240 pag. | € 29,50

Over de opkomst en neergang van Stork in de tijd van de gigantische scheepsmotoren, verteld aan de hand van het verhaal van werktuigbouwkundig ingenieur Hendrik van der Wal die naar Hengelo was gehaald om de machinefabriek weer overeind te helpen. Een vervolg op het in 2018 verschenen Deel 1 over de periode 1929 – 1945.

Harm Smeenge: Het landschap van Noordoost Twente.

Utrecht, Matrijs, 2020 | ISBN: 9789 0534 5572 2 | 176 pag. | € 24,95

Zeven jaar lang onderzocht promovendus Harm Smeenge de 'oale grond' van Noordoost-Twente. Dat de geschiedenis ervan van groot belang is voor de toekomst van datzelfde landschap, is zijn diepste overtuiging. Een landschap zoals hier in Noordoost-Twente is echt uniek in Nederland. Uniek door de combinatie van stuwwallen, een oud rivierdal en zandgronden, uniek door zijn verscheidenheid en weelderigheid, maar ook door de gave manier waarop het bewaard is.

Gerrit Wolters: Een echte Groeneveld is onbuigzaam. Kroniek van een raadselachtige familie.

Kampen, Van Warven, 2020 | ISBN: 9789 4931 7519 8 | € 29,95

Het verhaal speelt zich vooral af in Groningen. Maar er staat ook een bijzonder oorlogsverhaal uit Almelo in. Over een merkwaardige vriendschap tussen de Almelose communistische verzetsman en palingverkoper Martin (Tinus) Hondebrink en rentmeester Paul Rogmans van Huize Almelo.

Bert Hinnen: De vergeten Duitser. Het levensverhaal van Richard Bauer.

Enschede, Boekengilde, 2020 | ISBN: 9789 4640 2470 8 | 132 pag. | € 19,95

Zo'n 24.000 Duitsers werden na de Tweede Wereldoorlog in Nederland geïnterneerd en tot staatsvijand verklaard, ongeacht politieke overtuiging of gedrag. Bert Hinnen reconstrueerde het tragische levensverhaal van een van hen: zijn oom Richard Bauer uit Almelo.

Dolf Ruesink: Bewaar de herinnering. Peuter, puber en provo in de jaren 50 en 60.

Enschede, Boekengilde, 2020 | ISBN: 9789 0825 8799 9 | 206 pag. | € 19,95

Met behulp van o.a. foto's, brieven en speelgoed reconstrueert Dolf Ruesink, oud-journalist van De Twentsche Courant/Tubantia, zijn jeugd in de jaren '50 en '60. Aan de hand van alledaagse onderwerpen kunnen lezers ook zien dat er een enorme ontwikkeling heeft plaatsgevonden wat betreft de individualisering van de maatschappij. Het individu werd steeds meer van belang.

John Buursink: Twee Twentse broers in het vreemdelingenlegioen. Het levensverhaal van Hendrik en Gerrit Buursink in tijden van oorlog en vrede.

Enschede, Boekengilde, 2020 | ISBN: 9789 4640 2588 0 | 76 pag. | € 18,80

Levensverhaal van twee jongens, vroeg wees geworden, in het Franse Vreemdelingenlegioen. Als broers vechten ze samen door tot aan het eind van de 2e Wereldoorlog. Ze nemen deel aan dezelfde campagnes in dezelfde landen, gaan samen bijna gelijktijdig in rang omhoog en worden rijkelijk beloond met Franse onderscheidingen. Een intrigerend verhaal.

Bert Westerink: Onmachtig of onmeunig. Een seizoen met FC Twente in de Keuken Kampioen Divisie.

Utrecht: Staantribune, 2019 | 9789 0823 7587 9 | 296 pag. | € 19,65

De belevenissen van een trouwe supporter bij thuis- en uitwedstrijden in het seizoen 2018/19.

SCHERVEN BRENGEN GELUK...

Ja, het zou heel goed een scherf van niks kunnen zijn. Aan de andere kant... Wie weet welk verhaal er achter schuilgaat. Of wat voor ommekeer hij over zeg 1000 jaar teweegbrengt.

U, als lid van de Oudheidkamer Twente, u doet natuurlijk geen scherf af als zomaar een scherf. Bovendien weet u dat de OKT veel meer in zijn bezit heeft en over veel en veel meer gaat dan alleen archeologische vondsten.

Hoe meer mensen dat met u zouden weten, hoe mooier natuurlijk. En hoe rooskleuriger en actiever ook de toekomst van de OKT. Over actiever gesproken: er is binnen de OKT van alles te doen. Vrijwilligers zijn dan ook van harte welkom. Voor administratieve werkzaamheden, voor ict, voor bestuursfuncties, als huismeester, voor tal van hand- en spandiensten, voor noem maar op.

...EN EEN ACTIEVE TOEKOMST VOOR DE OUDHEIDKAMER TWENTE

Iets voor u, OKT-vrijwilliger? Of voor iemand (hoeft nog geen OKT-lid te zijn) die u kent? Mailt u dan naar: vrijwilligers@oudheidkamertwente.nl of schrijf een briefje naar onderstaand adres.

OKT huis Stroinksbleekweg 12b, 7523ZL Enschede
T 053-4787447 E info@oudheidkamertwente.nl

*Vereniging Oudheidkamer
Twente*

